

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

Қатаң дауыссыздар – тілдің таңдайға, тіске жақындап қозғалғанынан, еріннің қозғалғанынан шығатын, дауыс мүлде болмайтын дыбыстар: *б, п, т, д, ш, с, з, қ, к, г*. 1924 жылы Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, 1924) қазақ тілінің дыбыстары дауысты, дауыссыз деп екіге бөлініп, дауыссыз дыбыстар өз ішінен беске жіктелген: 1. *р, л, у, й* төртеуі жарты дауысты атанған; 2. *ң, м, н* – үшеуі ұяң делінген; 3. *б, п, т, с, ш, қ, к* – жетеуі *қатаң* атанған; 4. *ж* мен *з* – ымыралы, 5. *д, з, г* – үшеуі ымырасыз атанған. Тілдің дыбыстарын тап-тапқа бөлуде дыбыстар дыбыс жүйесінің жолымен зерттеліп, әр дыбыс өз алдына понағырашпен тексерілуі керектігін ескерте келіп, Е.Омаров Тәшкендегі ұлы үністеттің қазақ тілі кабинеті осы жолға түсіп отырғанын ескертеді. Қазақша дыбыстардың әрқайсысын ішіндегі дауысы мен жай дыбысының шамасына қарай жіктей келіп, ғалым қатаң дыбыстардың «б»-дан басқа алтауында дауыс мүлде болмайтынын, қатаң дыбысқа сәл дауыс қосылса қатаң өзгеріп ымыралы иә ымырасыз болып шығатынын айтады. Мыс., «п»-ға дауыс қосылса, ол өзгеріп «б» болады; «т»-ға дауыс қосылса, ол «д» болады; сол қалыпты «с» – «з» болады; «ш» – «ж» болады; «қ» – «ғ» болады; «к» – «г» болады.

Қатаң харіфтер – қатаң дыбыстарды таңбалайтын харіфтер. А.Байтұрсынұлы дауыссыз дыбыстардың кейі қатаң, кейі ұяң болатынын ескерте келіп, соған қарай харіфтері де қатаң әм ұяң деп аталатынын айтады.

«Қашан болады?» – Н.Төреқұловтың «Еңбекші қазақ» газетінің 1925 жылдың 28-қарашадағы 410-санында жарияланған мақаласы. Қайраткер бұл мақаласын Мәскеуде 1925 жылдың 15-қазанында жазған. Қазақ білімпаздарының бірінші съезінің өткеніне 16 айдан асқанын, съездің қаулысында «баспа қаріпті даралау шарасына кірісу керектігі» туралы айтылғанын тілге тиек ете отырып: «Бірақ осы уақытқа шейін уәде қылғандардың дара әліппесі жоқ. Боларлық белгісі де көрінбейді, қыпынған уәделердің бірі қазақ әліппесін түзетіп, заманның текінікесіне келтіріп беру еді. Бірақ осы уақытқа шейін түзету-түзелудің қабары естілмейді», – деп дабыл қағады. Қазақ тілінің кеңсе тіліне айналмай жатуының бірден-бір себебі жазу мәшинесінің жетіспеуінен болып отырғанын айтады.

Қашқари Махмұд, Махмуд ибн әл-Хусейн ибн Мұхаммед (XI-XII ғ.) – түркітану тарихында алғашқы болып тарихи-салыстырмалы әдісті қолданған ортаазиялық түркітанушы, тарихшы, этнограф. «Диуани лұғат-ит-түрк» («Түркі тілдерінің сөздігі») еңбегінде XI ғ. өмір сүрген түркі тайпаларының өмірі, олардың этнонимдері, топонимдері, ру-тайпалық бөлінісі, туыстық, жегжаттық ерекшеліктері, лауазымдары мен қызметтері, ас-тағам, жан-жануар мен құс аттары, мал шаруашылығы, өсімдіктер мен дәнді дақылдар, астрономияға қатысты термин сөздер, халық календары, ай, күн, апта аттары, қалалар мен елді мекендер, ауру түрлері мен дәрілер, металдар мен минералдар, анатомиялық, әскери, спорт, әкімшілік терминдер, дін мен миф, түрлі тайпалар арасындағы қатынастар жазылған. Қ. еңбектері жазу тарихын тануға, сол кездегі жазу мәдениеті жөнінде мол ақпарат алуға мүмкіндік береді.